

Irodalom
10.

Irodalom

Tankönyv

10.

Eszterházy Károly Egyetem
Oktatóskutató és Fejlesztő Intézet

Bevezető

Tisztelt Kollégák!

Tankönyvünk a kerettantervben előírt tananyagot tárgyalja. E tankönyv újgenerációs kiadvány, amelyet a kísérleti változatot kipróbáló tanárok visszajelzései, javaslatai alapján készítettünk.

A könyv leckéi egy-egy oldalpárt alkotnak. Az ismeretközlést rövid felvezetők és kérdések előzik meg, amelyek reményeink szerint segítenek abban, hogy az új anyag kapcsolódni tudjon az előismeretekhez vagy a személyes tapasztalatokhoz.

A főszövegben előforduló fogalmakat kiemeltük, és külön modulban meghatároztuk, valamint a tankönyv végén lévő fogalomtárba is beillesztettük. A tankönyvhöz tartozó szöveggyűjtemény összeállításánál arra törekedtünk, hogy minden leckéhez, még a bevezető jellegűekhez is, tartozzék irodalmi mű. Az *Irány a szöveg!* modulok világosan jelzik a javasolt olvasmányokat.

Az olvasmányok egy-egy központi mondatához vitakérdéseket fogalmaztunk meg, az oldalpárok végére pedig kitekintőket helyeztünk el. Ezekben kortárs vagy modern kori szövegeket vagy mai filmrészleteket kapcsolunk a tananyaghoz, amelyekhez szövegalkotási feladatot is készítettünk. A feladatok felváltva gyakoroltatják az érvelő, az összehasonlító és az értelmező szövegalkotást.

A négy nagy fejezet végén feladatgyűjtemény kapott helyet, amely nemcsak az összefoglaló vagy ismétlőórákon, hanem akár az egyes témák feldolgozása során is használható. Itt is, csakúgy, mint az *Irány a szöveg!* modulnál, sötét színekkel jeleztük a nehezebb feladatokat. Bízunk benne, hogy kiadványunk hatékonyan segíti majd az Önök munkáját és a diákok előrehaladását egyaránt.

Kedves Diákok!

Ez a tankönyv arra hivatott, hogy segítse az irodalommal való ismerkedéseket. Milyen művek kerülnek szóba ebben a kötetben? Elsősorban a 18–19. század témakörei, a felvilágosodás és a romantika alkotói, de röviden megismerkedünk a realizmus korai szakaszával is.

Ahol csak lehet, igyekeztünk olyan szövegrészeket vagy teljes műveket figyelmetekbe ajánlani, amelyek a kor egészének jellegét is megmutatják. Így egy-egy alkotás elolvasásával az adott korról általánosságban is szerezhettek valamiféle benyomást.

Az ismeretközlő szövegek mellett kérdéseket, fogalmi meghatározásokat is találtok a tankönyvi leckékben. A legfontosabb azonban, hogy számos ponton olyan lehetőségekre bukkanhattok, amelyek a Ti alkotó közreműködésekre építenek.

A leckék felvezetői és zárlatai mellett a *Vitassuk meg!* felvetések is arra ösztönöznek Benneteket, hogy alkotó módon vegyetek részt a tananyag megismerésében. Ugyanez a céljuk a leckék végén található szövegalkotási feladatoknak is, amelyek egy-egy írást vagy filmet kapcsolnak a már megismert művekhez. A könyv végén külön összefoglalást találtok a tananyaghoz kapcsolódó legfontosabb filmes feldolgozásokról.

Tanulmányozzátok a szöveggyűjteményt és a legfontosabb internetes szövegtárakat is! Az idegen nevek helyes kiejtéséhez pedig a könyv végén szereplő segédlet mellett internetes forrásokat is érdemes használnotok, ahol meg is hallgathatjátok a nevek helyes hangzását.

Sok sikert kívánunk a tanulmányaitokhoz!

I. A FELVILÁGOSODÁS EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

A felvilágosodás

Az elmúlt tanév végén már megismerkedtünk a felvilágosodás áramlatával. Nemcsak a magyar elnevezés, hanem az angol (Enlightenment), a német (Aufklärung), a francia (Lumières) és az olasz (Illuminismo) szó is utal a fényre, a világosságra.

► *Milyen jelentések kapcsolódnak a világosság motívumához? Készíts gondolattérképet!*

„A fény százada”

A felvilágosodás a 18. század meghatározó filozófiai, esztétikai eszmerendszere. Nem egy utólag a korszakra aggatott címke, hanem az akkori gondolkodók önmeghatározása, akik a múlt sötéttségével szemben saját korukat „a fény századának” tekintették. A felvilágosodás legfőbb gondolata, hogy az ember eredendően jó, tanítással, neveléssel pedig még tovább tökéletesíthető. A körülöttünk lévő világ, a természet működése megismerhető, a tudásnak ezért semmi sem szabhat határt, a társadalom pedig jobbá, igazságosabbá tehető. A felvilágosodás előzménye két 17. századi filozófiai irányzat, a **racionalizmus** ► és az **empirizmus** ►.

A felvilágosodás „fővárosa”, szellemi központja Párizs volt, a korszak kezdő- és végpontja pedig a francia történelem két eseményéhez köthető. A felvilágosodás szimbolikus kezdőpontja XIV. Lajos, a „Napkirály” halála (1715), ekkortól kezdve a 17. század francia kultúráját meghatározó versailles-i udvar vesztett jelentőségéből: a kulturális élet színterei Versailles helyett a párizsi szalonok és kávéházak lettek. A felvilágosodást lezáró esemény pedig a francia forradalom (1789), amely egy új eszmetörténeti korszakot, a romantika korát nyitotta meg.

A korábbi korokkal, például a reneszánszsal vagy a barokkkal ellentétben a felvilágosodás idején már nincs egy minden művészeti ágat meghatározó korstílus, hanem több stílusirányzat él egymás mellett. A 18. század közepéig virágzott a **rokokó** ►, amely a barokk kései tovább élésének tekinthető annak vallásossága nélkül. A század második felében pedig megjelent az érzékenység művészete, a **szentimentalizmus** ► is. A klasszicizmus először a francia drámairodalomban jelent meg (és ebben az összefüggésben tanulunk róla tavaly), később azonban más műnemekre, művészeti ágakra és országokra is kiterjedt. A zenében (pl. bécsi klasszikusok) vagy az építészetben (pl. Nemzeti Múzeum [1837–1847], tervezte: Pollack Mihály) egészen a 19. század első feléig meghatározó maradt.

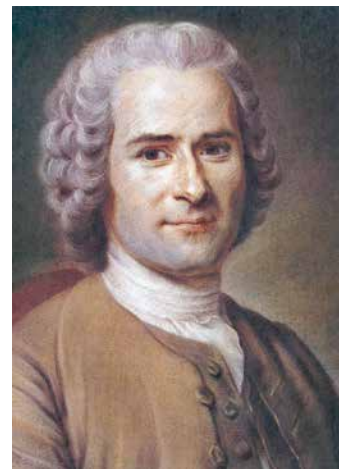
Az enciklopédisták

A felvilágosodás gondolkodói szerint a korábbi korszakok képviselőire nem volt jellemző a tiszta és világos gondolkodás. Ezért mindent újra kell értelmezni észszerű alapokon. Így merült fel az 1740-es évektől Franciaországban egy mindenre kiterjedő, a világot és az emberi tudást (tudományok, művészetek, mestersegek) egészében feltáró és bemutató *Enciklopédia* megírásának gondolata. Azokat, akik részt vettek ebben a vállalkozásban, enciklopédistáknak nevezzük. Vezetőjük, az *Enciklopédia* szerkesztője és számos szócikk írója, Denis Diderot (1713–1784) volt. Az első kötet 1751-ben jelent meg, a 28 kötetből álló sorozat 1772-re készült el, s több mint hatvanezer szócikket tartalmazott.

Rousseau: A társadalmi szerződésről

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), francia filozófus, író, a felvilágosodás korának egyik legnagyobb hatású alakja volt. Gondolkodása mégis részben ellentétben áll a felvilágosodás eszmerendszerével. Egyik központi megállapítása szerint az eredendően jó és boldog embert a civilizáció rontotta meg. *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (1755) című művében pedig a magántulajdont és a vagyoni különbségeket, tehát a felvilágosult polgárság alapértékeit támadja.

Főműve, *A társadalmi szerződésről* (1762) viszont az államhatalom és a társadalmi berendezkedés felvilágosult elemzése. Rousseau szerint az emberek boldogulásuk, gyarapodásuk érdekében valamikor a múltban lemondtak ösztöneik kiélésének természetes szabadságáról, kiléptek a természeti állapotból, összefogtak, és

▲ Maurice Quentin de La Tour: Jean-Jacques Rousseau, 1753

létrehozták a társadalmat. Egyenlő felekként szerződtek egymással, és ez a lényegi egyenlőség az időközben kialakult vagyoni, hatalmi különbségek ellenére ma is érvényes. Ebből következik, hogy a társadalom tagjai

között nem lehet különbséget tenni (jogegyenlőség elve), valamint az uralkodó hatalma sem Istentől való és elidegeníthetetlen, hanem a társadalom tagjai bármikor visszavonhatják azt (népfelség elve).

„»Megtalálni a társulásnak azt a formáját, [...] amelyben az egyén [...] éppolyan szabad marad, mint amilyen azelőtt volt.« Ez az az alapvető kérdés, amelyre a társadalmi szerződés megoldást ad.»

(Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződésről*, Kis János fordítása)

- Mit gondolsz, megfér egymással az egyéni szabadság és a közösséghez való tartozás? Mi különbözteti meg a jól működő demokráciát a többség diktatúrájától?

Vitassuk meg!

Irány a szöveg!

1. Készíts vázlatot a felvilágosodás legfontosabb gondolatairól, majd keress rájuk egy-egy példát az *Enciklopédia* szöveggyűjteményben olvasható részleteiben!
2. Olvasd el Rousseau *A társadalmi szerződésről* részletét a szöveggyűjteményben! T-ábrán gyűjtsd össze, hogy milyen előnyei és hátrányai lehetnek a természeti állapotból a társadalomba való átlépésnek!
3. Rousseau az első részlet végén kétféle szabadságról beszél. Melyek ezek, és miben különböznek egymástól?
4. Rousseau írása alapján írd rövid vázlatot arról, hogy meddig terjed ma az egyén szabadsága a közösséggel szemben!
5. *A társadalmi szerződésről* egyik központi eszméje a népfelség elve. Hogyan gyakorolhatja a hatalmát a nép a mai modern demokráciában? Milyen korlátai vannak ma a nép hatalmának?

Fogalmak

racionalizmus: filozófiai irányzat a 17–18. században, azt vallja, hogy az emberi megismerés forrása a ráció, az ész, s fogalmaink a tapasztalat előtt és attól függetlenül léteznek

empirizmus: az a filozófiai alapelv (17. század), amely szerint minden megismerés egyedüli alapja a tapasztalat

rokokó: a felvilágosodás korának egyik stílusirányzata, jellemzői a kecses formák, a pompa, az élet élvezete és a kifinomult érzékiség

szentimentalizmus: a 18–19. század fordulóján jelentkező stílusirányzat, amely esztétikailag a klasszicizmus és a romantika között áll, jellemzője az érzelmek kultusza (elnevezése is a latin *sensus* 'érzés, érzélem' szóból származik), a vallomásosság

A műveltség kívánatos elterjedéséhez az embereknek meg kell tanulniuk olvasni, hogy művelődhessenek. Az olvasás azonban a mai napig sem vált mindenki számára elérhetővé, hiába is hinnénk, hogy vége az analfabetizmusnak.

Figyeld meg, hogyan éli meg a főhős *A könyvtolvaj* című filmben, hogy nem tud olvasni! Nézd meg a digitális tananyagunkban közölt filmrészletet, majd írd érvelő kisesszét ezzel a címmel: **Fontos marad-e az olvasás a digitális korban?**

Írásodban vedd figyelembe ezeket a szempontokat is:

- kommunikációs csatornák, amelyek befogadásakor vagy alkalmazásakor nem kell olvasni,
- online tevékenységek, amelyekhez továbbra is nélkülözhetetlen az olvasás,
- a könyvolvasás és a digitális olvasás különbségei!

ÉRVELÉS

A könyvtolvaj című film plakátja (2013, rendező: Brian Percival)

Az angol felvilágosodás regényirodalmából

A regény az utóbbi évszázadok egyik legnépszerűbb irodalmi műfaja. Sikere ma is töretlen. Ez a műfaj uralja a könyvesboltok kínálatát és a könyves eladási listákat. A rangos hazai és nemzetközi irodalmi díjakat is gyakrabban kapják meg regényírók, mint más műfajban alkotó kollégáik.

► Szerinted mivel magyarázható a műfaj sikere? Miért olvasnak többen ma regényeket, mint eposzt, lírát vagy drámát? Neked vannak kedvenc regényeid?

A regény műfaja

A regény az epika műnemének egyik legtermékenyebb műfaja. Elbeszélő műfaj, így fontos szerep jut benne az elbeszélőnek, a narrátornak. Az elbeszélőt nem azonosíthatjuk a regény szerzőjével, még akkor sem, ha a szerző látszólag saját nevében beszél. Az életrajzi szerző és a fiktív világ részeként megalkotott elbeszélő megkülönböztetését még az önéletrajzi regények esetében is fenntartjuk. A regény műfajának kialakulása nem köthető egyetlen korszakhoz sem, hiszen már az antikvitásban is születtek regények, mint például Apuleius *Aranyszamár* című műve, a késő reneszánsz híres alkotásáról, a *Don Quijotéről* pedig már tanultunk is.

A felvilágosodástól kezdve a korábbinál sokkal népszerűbbé vált ez az irodalmi műfaj. A modern, polgári regény a 18. századi angol irodalomban jelent meg. Itt jött létre ugyanis először az a polgári közép-réteg, amely a regényirodalom legfőbb olvasóközönségét jelentette. Az angol felvilágosodás kiemelkedő regényei közé tartozik Daniel Defoe (1660–1731) *Robinson Crusoe*-ja (1719) és Jonathan Swift (1667–1745) *Gulliver utazásai* (1726) című műve.

Defoe: *Robinson Crusoe*

Defoe művének elbeszélésmódja egyes szám első személyű, a szerző úgy tesz, mintha maga Robinson írná meg kalandjait. A történet lényege, hogy Robinson apja akaratával szembeszegülve tengerre száll, de hajója zátonyra fut, egyetlen túlélőként egy lakatlan szigetre kerül. Itt nemcsak leküzdi a viszontagságokat, hanem a civilizáció vívmányait is meghonosítja. Egy fába vésve naptárt vezet, így tudjuk, hogy több mint huszonnyolc év után szabadul a szigetről.

Defoe műve az első modern, polgári regény: hőse hétköznapi ember, aki eszének, kitartásának, alaposágának, neveltetésének, a polgárság erényeinek következtében rendkívüli körülmények közepette is helyt tud állni. A művet a felvilágosodásra jellemző

▲ A *Robinson Crusoe* első kiadása, 1719

Hasonlítsd össze ezt a képet a kitekintő illusztrációjával! Melyek a legfontosabb különbségek a robinsoni figura 17. századi és mai ábrázolása között?

derülátás: a fejlődésbe, a civilizációba vetett hit hatja át. Alapgondolata, hogy az ember természettől fogva jó, Robinson szolgálja, Péntek alakjában jelenik meg, akit Robinson megtanít angolul, és keresztény hitre térít. A *Robinson Crusoe* egy sajátos regénytípust teremtett meg, amelyet robinzonádnak nevezünk. A **kalandregény** ► egyik válfaja; olyan igaznak feltüntetett történet, amelyben az utazó hős valamilyen szerencsétlenség folytán egy lakatlan szigetre vagy más, civilizációtól távol eső helyre vetődik, és ott megszervezi, felépíti az életét.

Swift: *Gulliver utazásai*

Swift regényének hőse, Gulliver is egy átlagos polgár: hajóorvos. Ez a mű is a hitelesség látszatát kelti: a bevezetőben a főhős levele és a kiadó válasza olvasható, mintha maga Gulliver adná közre utazásainak történetét. A *Robinson Crusoe* valóságosságával ellentétben azonban Gulliver képzeletbeli helyekre, fantasztikus világokba jut el, Swift művét ezért **utópiának** ►

nevezzük. Utazásai során saját világának, és általában az emberiségnek a romlottságáról bizonyosodik meg. Swift regénye így nemcsak Gulliver életéről szóló kalandregény, hanem erkölcsi felháborodástól fűtött, nevelő célzatú tanmese. Gyilkos humorú társadalomkritika, s bár Swift a 18. századi angol állapotokból indult ki, művében az emberi ostobaság, önhiúság és gonoszság megsemmisítő, gúnyos bírálatát, **szatírá-**ját ► adta. „*Más szatíra* – írja Szerb Antal – egy-egy emberi gyengeséget, divatot vagy visszaélést ostoroz,

Gulliver egész embervoltunk rettentő kicsúfolása. [...] Olvasása közben az ember mélyen szégyelli, hogy ember.”

Gulliver utazásai során négyféle társadalmi berendezkedéssel ismerkedik meg, ám mind a négyről kiderül, hogy zsákutca. Liliput a kétpártrendszer, Brobdingnag a felvilágosult önkény, Laputa a tökéletesen megtervezett társadalom hiábavalóságát példázza. A Nyihahák országa pedig azt mutatja meg, hogy az értelmes lovakhoz képest a vérengző ember csupán állat (jehu), sőt állat mivolta erősebb, mint az értelme.

„A kilátásaim nem voltak fényesek, vagy éhen halok, vagy végez velem egy fenevad.”

(Daniel Defoe: *Robinson Crusoe*, Lengyel Tamás fordítása)

- Miért védtelenebb az ember a többi élőlélynél? Miért erősebb mégis? Hogyan viszonyul Robinson az őt körülvevő természethez?

Vitassuk meg!

Irány a szöveg!

1. Olvasd el a Jonathan Swift regényéből vett részletet! Hogyan kívánja biztosítani a szöveg az olvasókat arról, hogy hiteles információkat közöl?
2. Az író szerint a császár a külseje alapján tiszteletet keltő figura. Mely szavak ássák alá mégis ezt a jellemzést?
3. Keresd ki a szemelvényből azokat a részeket, amelyek a táj Gulliverhez viszonyított apró méretét jelzik!
4. Melyek tűnnek számodra a legképtelenebb helyzeteknek? Miért?
5. Hogyan viszonyul az elbeszélő Liliput népéhez?
6. Swift regénye tulajdonképpen az angol társadalmi viszonyok karikatúrája. Hol találsz erre utaló jeleket az idézett szövegben?

Fogalmak

utópia: a szó eredeti jelentésében olyan átfogó társadalom-, államelméleti elképzelés, amely az adott korban megvalósíthatatlannak látszó, eszményi társadalmi berendezkedést rögzít

kalandregény: olyan regénytípus, amelynek a cselekményét a próbatételekkel, kihívásokkal küzdő főhős életútja szervezi

szatíra: a komikus ábrázolás egyik fajtája, jellemzője a tárgyával szembeni éles, keserű, gúnyos elutasítás

Defoe *Robinson Crusoe*-ja nemcsak a robinzonád műfaját teremtette meg, hanem számos filmfeldolgozás alapjául is szolgált. A következő feladat ezek egyikéhez kapcsolódik.

Különös robinzonád kalandjait élhetjük át a *Számkivetett a Holdon* című film nézőiként is. Nézd meg az említett film digitális tananyagunkban közölt részletét! Írj összehasonlító esszét ezzel a címmel: ***Miben tér el az egykori és a mai Robinson helyzete?***

Írásodban vedd figyelembe a következő szempontokat is:

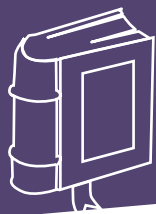
- helyszín, a civilizációtól való távolság,
- tárgyak, dolgok, amelyeknek hasznát veheti,
- melyiküknek mi a fő nehézsége,
- hasonlóságok a két történetben!

ÖSSZEHASONLÍTÁS

A *Számkivetett a Holdon* című film plakátja (2009, rendező: Lee Hae-jun)

Voltaire: *Candide* vagy az optimizmus

Odüsszeia, János vitéz, Harry Potter: csupa happy enddel végződő mű. Győz bennük az optimizmus, jó érzéssel teheti le őket az olvasó, ha a történet végére ért. És ismerünk persze sok olyan művet is, amelynek szomorú a vége. Ilyen például Móricztól a *Hét krajcár*, ilyen Kőmíves Kelemenné balladája vagy például Mikszáth novellája, *A néhai bárány*.

- *A francia felvilágosodás írója, Voltaire naivitásnak, önáltatásnak, illúzióknak mondja az emberi-ség kollektív optimizmusát. Hogyan viszonyul ez a gondolat a felvilágosodás eszméihez? Miért mondhatjuk, hogy a felvilágosodás leszámol az optimizmussal? Miért tarthatjuk optimistának mégis?*

„A lehetséges világok legjobbika”

Voltaire (1694–1778) Rousseau-hoz hasonlóan nemcsak író volt, hanem filozófus, drámaíró és történész is. Katolikus neveltetésben részesült, mégis az egyház egyik legnagyobb ellensége lett. Életét egészen fiatal korától folyamatos botrányok kísérték, mivel állandóan kritizálta a fennálló rendszert. Ma azt mondanánk, hogy világpolgár volt. Több helyen is élt, bejárta a korabeli Európát, hol önszántából, hol üldözöi elől menekülve. Hosszabb időt töltött Angliában és Poroszország központjában, Berlinben. Történeti munkái mellett számos drámát írt.

A felvilágosodás legendás alakja: politikai függetlenségét mindvégig megőrizte, és egész életében az önálló emberi gondolkodás felszabadításáért, a kölcsönös elfogadásért és a toleranciáért harcolt, nézeteiért többször a börtönbüntetést is vállalta.

Voltaire 1759-ben fejezte be *Candide* vagy az optimizmus című regényét, amely igazán híressé tette őt. A terjedelmes mű lényegében egyetlen mondat, a német filozófus, Gottfried Leibniz híres állításának cáfolata, amely szerint világunk „a lehetséges világok legjobbika”.

Az egymást követő fejezetek a világban lévő „rossz” különböző lehetőségeit tárják az olvasók elé, a zsarnokságtól kezdődően az 1755-ös,

harmincezer áldozattal járó lisszaboni földrengésen át egészen az erőszak számtalan formájáig. Voltaire mégsem engedi, hogy végletes pesszimizmusba esünk. *Candide* a munkában találja meg a módját annak, ahogyan a világ megváltható. Kertjében ellentársadalmat hoz létre.

Mivel a *Candide*... egy filozófiai gondolat, állásfoglalás kifejtése, bizonyítása, **tézisregénynek** ► nevezzük. De mivel a bizonyítás eszköze egy ifjú életének, megpróbáltatásainak bemutatása, a regény kalandregény is. Sőt **fejlődésregényként** ► vagy **nevelési regényként** ► is olvashatjuk.

A regény szerkezete és szereplői

A regény kezdetekor az ifjú *Candide* egy báró kastélyában él Vesztfáliában. Az eseményeket az indítja el, hogy *Candide* és a báró leánya, Kunigunda egymásba szeretnek. A báró *Candide* származása, társadalmi helyzete miatt ellenzi a házasságot, és elűzi a kastélyból az ifjút. Ezzel veszi kezdetét a főhős kalandjainak sora.

A regény fejezetei, a kalandokról beszámoló epizódok csak lazán kapcsolódnak egymáshoz, a mű szerkezete így a pikareszk regényre is emlékeztet, amelyről tavaly, a *Don Quijote* kapcsán tanultunk. A mű első nagy egysége Európában játszódik, a második nagyobb rész Európán kívül, főként Dél-Amerikában, az utolsó egység pedig ismét Európában. Ez a szerkezet az ismert világot a távoli ismeretlennel szembeállítja, és azt is megmutatja, miként mélyíti el a saját világ megértését az idegen világról szerzett tapasztalat.

A tézisregény szereplői eszmék megtestesítői, ezért jellemük nem túl bonyolult, s nemigen változik

◀ Voltaire (Jean-Antoine Houdon szobra, 1781)

meg. Esetünkben Pangloss az optimizmust, Martin a pesszimizmust képviseli, s ennek megfelelően reagál mindenre. Candide, a tanítvány kettejük közt vívódik, tapasztalatait szembesíti tanításukkal. Kunigunda bátyja a nemesi gőg karikatúrája: mindvégig elkese-redetten gátolja kékvérű húga és Candide, a „fattyú”

házasságát. Kunigunda maga is allegorikus alak: Candide reményeit, eszményeit testesíti meg. A mű szándékoltnan szenvtelen stílusa csak kiemeli a tárgyalt borzalmakat. Mintha Voltaire szembesíteni akarná olvasóit a ténnyel, hogy bármilyen képtelenül is hangzik, mindez megtörténik, megtörténhet.

Fogalmak

tézisregény: regénytípus, amelyben példázatszerű történettel valamilyen filozófiai állítást kíván bizonyítani az író

fejlődésregény: a felvilágosodás egyik kedvelt regénytípusa, amelynek cselekményét a főhős fejlődése, személyiségének formálódása határozza meg

nevelési regény: a fejlődésregényhez hasonló regénytípus, abban különbözik tőle, hogy a főhős szellemi fejlődését elsősorban pedagógiai ösztönzések mozgatják, míg a fejlődésregényben a gyakorlati tapasztalatoknak is nagy szerep jut

„De vár ám a munka a kertben.”

(Voltaire: *Candide vagy az optimizmus*, Gyergyai Albert fordítása)

- Miben változik Candide kalandjai során? Mit gondolsz, ez a változás fejlődés vagy hanyatlás inkább? Mennyiben ez, mennyiben az?

Vitassuk meg!

Írány a szöveg!

1. Olvasd el a szöveggyűjteményből a *Candide...* részletét! Mi az a két tényező Eldorádó természeti adottságaiban, amely az országot tökéletes helyé teszi?
2. Milyen abszurdításokkal és milyen egzotikumokkal találkozhatunk az ország földrajzában, építészetében, társadalmi berendezkedésében és szokásaiban?
3. Milyen gazdasági elmélet bontható ki ebből? Miért nincs értelme az országban a kincsgyűjtésnek, kincsfelhalmozásnak?
4. Milyen felvilágosult életeszmény ismerhető fel Eldorádó lakosainak életmódjában?
5. „Egy szó mint száz, nem árt az utazás” – olvasható a szövegben. Milyen haszonnal jár Candide számára az Eldorádó utazás?
6. Az olvasott szemelvény alapján igazold, hogy a *Candide...* egyszerre tézisregény, kalandregény, fejlődésregény és nevelési regény!

A *Candide* Eldorádó-fejezete olyan társadalmat mutat be, amelyben nincs értéke a pénznek, aranynak. A jólét arra a szintre jutott, hogy anyagi szempontokkal egyáltalán nem kell foglalkozniuk az ott élőknek. Hasonlóan utópikus gondolatokat több modern kori társadalomkutatónál, filozófusnál és politikusnál is találhatunk.

Bereményi Géza forgatókönyvében (*Eldorádó*) viszont éppenséggel a nyomor világa, a háború utáni kilátástalan helyzet jelenik meg. Itt az élet csak pénzen váltható meg, s a pénzt mindenáron meg kell szerezni. Olvasd el az 1988-ban készült film forgatókönyvrészletét, majd írd rövid értelmező esszét ezzel a címmel: **Hogyan lesz a szövegből film?**

Írásodban vedd figyelembe az alábbi szempontokat is!

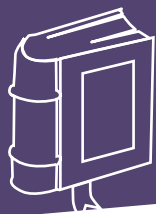
- Mivel készíti elő a leírt szöveg a majdani forgatást?
- Miben más egy ilyen szöveg, mint egy regény szövege?
- Miben hasonlít egy dráma szövegéhez, és miben tér el tőle?
- Mi mindenre kell ügyelnie a forgatókönyvírónak?

ÉRTELMEZÉS

Jelenet az *Eldorádó* című filmből (1988, rendező: Bereményi Géza)

A német felvilágosodás irodalmából

Immanuel Kant filozófus a következőképpen fogalmaz *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás* című művében: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.”

- Kant alapján azt mondhatjuk, hogy minden embernek el kell érnie a „saját felvilágosodását”. Melyek e folyamat fő állomásai? Nagykorúként milyen döntéseket kell meghoznunk? Mennyiben lehettek gyermekként is saját döntéseink?

A német klasszika

A 18. század második felének német irodalma az egyik legnagyobb hatású korszak az irodalom történetében. Legfontosabb szerzői Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) és Friedrich Schiller (1759–1805). Az általuk meghatározott irodalomtörténeti korszakot német klasszikának, vagy a korszak szellemi központja, Goethe és Schiller lakóhelye után **weimari klasszikának** ► nevezzük.

Az elnevezés megtévesztő lehet, hiszen a német klasszika majdnem száz évvel a francia klasszicizmus után alakult ki, és sok szempontból különbözött tőle. A német felvilágosodás alkotói is nagy tisztelettel fordultak az antik klasszikusok felé, de a színházról például egészen másként gondolkodtak, mint a francia klasszicista dráma tavaly megismert alkotói. Boileau merev, arisztotelészi alapokon nyugvó szabályaival szemben ők a műalkotás egyediségét, a teremtő zsenialitás fontosságát hangsúlyozták, és a francia drámaírókkal ellentétben inkább Shakespeare színházáért lelkesedtek.

Johann Wolfgang Goethe

Goethe jó módú polgárcsaládból származott, jogot tanult. Egyetemista korában barátkozott össze Herderrel (1774–1803), aki megismertette az 1770-es évek német irányzatával, a szenvedélyes, lázadó szellemű **Sturm und Drang**-gal ►. Ebből az időszakból való *Az ifjú Werther szenvedései* (1774) című regénye, amely világsikert hozott számára. Hőse tipikus szentimentális hős: magányos, meg nem értett, érzékeny.

Goethe a szentimentalizmus kedvelt műfajában, a **levélregény**ben ► mutatja be Werther érzelmeit. A legtöbb levél címzettje a főhős barátja, néhánynak pedig a szerelme, Lotte. Werther öngyilkossága a szenvedélyek pusztító erejét példázza, és az ember kiszolgáltatottságát velük szemben.

A szentimentalizmus hatását tükrözi a *Vándor éji dala* (1783) című verse is, amelyet egy vadászkunyhó falára jegyzett föl. Az egyszerű, nyolcsoros dal első sorai a természet idilli nyugalmit mutatják be. Éjszaka van, mindenütt béke honol. A vándort az utolsó két sort indító megszólítás kapcsolja a versbe: a természet békéje órá is kiterjed. A zárlat a közelgő halálra utal, és a szentimentális gondolkodásnak megfelelően a természettel való szelíd, csendes, nyugodt összeolvadásként érzékelteti azt. A versnek számos magyar fordítása készült, ezekből adunk egy válogatást a szöveggyűjteményben.

Goethe 1775-ben a főherceg hívására Weimarba költözött, előbb udvari hivatalnok, majd miniszter lett. Művészete klasszicista fordulatot vett. Legtisztább klasszicista költeményei a *Római elégiák* (1788–1790). Ebben az időszakban írta nevelési regényét, a *Wilhelm Meister tanulóéveit* (1795).

A 18. század utolsó éveiben már egy új stílusirányzat, a romantika tör utat magának, méghozzá a weimari nagyhercegség egyetemi városkájából, Jénából kiindulva. A ro-

► Goethe és Schiller emlékműve Weimarban (Ernst Rietschel szobra, 1857)

Hogyan jeleníti meg a kompozíció Goethe és Schiller költészete, költői alkata közötti különbségeket? Mit érzékeltet a tekintetük, testtartásuk, öltözködésük és a kezükben lévő tárgyak?

mantikáról később tanulunk részletesen, de itt jegyezzük meg, hogy Goethe bár szembefordul a romantika alkotóival („klasszikus, ami egészséges, romantikus, ami beteg” – mondja), a romantika hatása őt is eléri. Erről tanúskodnak balladái, például *A Tündérkirály*. A vers kísérteties hangulatú, sejtelmes: apa és fia egy

erdőn vágat keresztül az éjszakai viharban. Párbeszédűkhöz a fiú számára megjelenő Tündérkirály szólam társul, aki saját mesevilágába csábítja a gyermeket. Az apa kétségbeesetten próbálja visszatartani a fiút, de a Tündérkirály hívása erősebbnek bizonyul: az apa már csak gyermeke élettelen testét tartja a kezében.

Fogalmak

levélregény: regénytípus, amely fiktív levelekből áll, ezek időnként más szövegfajtákkal (elsősorban fiktív naplórészletekkel) együtt szerepelnek a regényben

Sturm und Drang: német irodalmi mozgalom 1760–1790 között, amely átmenet a klasszicizmus és a romantika között; az elnevezés jelentése: ‘vihar és előretörés’

weimari klasszika: a német felvilágosodás irodalmának kulturális központjára, Weimarra utaló irodalomtörténeti fogalom, amely elsősorban Goethe és Schiller 1800-as években kifejtett művészeti programját, irodalmi munkásságát foglalja magába

„A fordítás mindig ferdítés is. Ha az értelmet híven, szóról szóra tolmácsoljuk egy másik nyelven, akkor szükségképp megváltozik a szavak alakja s ezzel együtt a mondat hangulati velejárója is. Ha pedig csak a hangzást utánozzuk, a mondat muzsikáját, a betűk színét, akkor ennek a gondolat adja meg az árát.”

(Kosztolányi Dezső: *A fordításról és a ferdítésről*)

- Olvassátok el *A vándor éji dala* különböző fordításait! Jellemezzétek egy-egy kulcsszóval azok „hangulati velejáróját”!
- Vitassátok meg, hogy kinek melyik fordítás tetszik a legjobban, és miért!

Vitassuk meg!

Írány a szöveg!

1. Olvasd el a *Vándor éji dalát*! Hány gondolategységre osztható a költemény? Melyek ezek? Melyik rész szól a természetéről, és melyik az emberről?
2. Hogyan értelmezhető a vers beszédhelyzete? Ki lehet a megszólított?
3. Olvasd el a szöveggyűjteményben található Goethe-verset, *A Tündérkirályt*! Mi a vers beszédhelyzete? Milyen lényeges dolgot tudunk meg, és mi az, ami homályban marad?
4. A ballada története a valóság határán játszódik. Gyűjtsd össze, hogy mely szereplők és mely megszólalások tartoznak egyik és másik dimenzióhoz!
5. Milyen valós és milyen képzeletbeli díszletekkel jelenik meg a versben a halálfélelem?

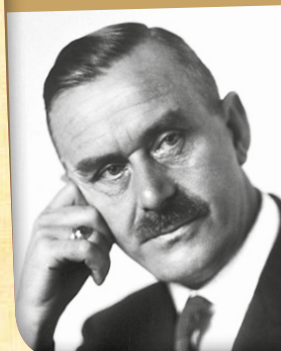
Egy huszadik századi regény Goethe életének azt az epizódját dolgozza föl, amikor sok-sok év után felkeresi a nagy író hajdani szerelme (Thomas Mann: *Lotte Weimarban*). A regény a második világháború után hirtelen az érdeklődés középpontjába került egy furcsa eset kapcsán. A náci főbűnösök perében az ügyész tévedésből úgy idézte a regény sorait, mintha azok Goethétől származnának.

Olvasd el a regény részletét, majd írd érvelő esszét ezzel a címmel: *Szeretheti-e népét és hazáját az, aki bírálja?*

Írásodban vedd figyelembe ezeket a szempontokat is:

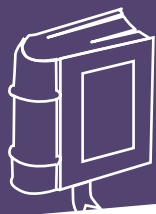
- a képzeletbeli Goethe szavai a németiségről,
- ugyanez a kritika a 20. századi fejlemények tükrében,
- Ady Endre magyarságverseinek párhuzamos példája,
- az önkritika szükségessége?

ÉRVELÉS

Thomas Mann
(1875–1955)

Johann Wolfgang von Goethe: *Faust*

Goethe drámájának címszereplője, Faustus doktor reneszánsz humanista volt, tudós és mágus egy személyben, halála után (1587) népkönyv jelent meg róla. Innen származik az a legenda, hogy a tökéletes tudás érdekében szövetséget kötött az ördöggel. Számos egyéb történet is kapcsolódott hozzá, a 17. században pedig népi bábjátékok és moralitások kedvelt szereplője lett. Goethe átértelmezte az általa is ismert történetet, az ő Faustja üdvözl.

► *Mit tanultunk a moralitásjátékokról? Milyen tanulságot kapcsolhattak a moralitásjátékok Faust alakjához? Miért gondolkodik máshogy ugyanerről a szereplőről a felvilágosodás kora és Goethe?*

Szerződés az ördöggel

Goethe főműve, a *Faust* című **emberiségköltemény** ► a világirodalom egyik csúcsteljesítménye. Goethe mintegy hatvan éven át dolgozott a *Fauston*, első változata már 1775–1776-ban elkészült, az első rész, a *Faust I.* 1808-ban jelent meg, a *Faust II.* pedig a költő halála után, 1832-ben. A mű középpontjában Faustus doktor és az ördög, Mefisztó szerződése áll: ha a tudóst Mefisztó boldoggá tudja tenni az életben, megkaparinthatja a lelkét. Faust azonban mindenütt az emberi élet fájdalmaival szembesül, s csak akkor lesz boldog, amikor beleolvad az embersokaság nagy közös munkálkodásába.

Faust, az Úr „szolgája”

A Faust-hagyományt már az *Égi prólógus*ban átértelmezi Goethe, amikor az Úr a „szolgájának” nevezi Faustot, mert az élet értelmét keresi, termékeny nyugtalanság hatja át. Ez az istenkép a deizmushoz kapcsolódik. A deisták úgy hitték, az ember önerőből, filozófiai úton is eljuthat a vallási jellegű felismerésekig. Faust is megvilágosodik élete során: első monológjában az öngyilkosságon gondolkodik, az utolsóban viszont élete értelmét a másokért végzett munkában találja meg.

Faust alakjában az empirizmus beállítottsága is megjelenik. A nevelődés, a megismerés, a tudás Goethénél is tapasztalatok útján lehetséges. Ezért nevetséges figura Wagner, Faust segédje, a szobatudós, aki megelégszik a könyvtárszobák papírizú tudásával. Faust tudása mélyebb: ő eljut a szótól a tettig. Tettvágy, életszomj fogja el, a mű végére pedig tevékeny, munkás életformát választ.

„Kivezérlem őt a tisztaságba” – mondja az Úr Faustról. A mű istenképe szerint az Úr a gonosz segítségével is neveli, tanítja az embert. Mikor Mefisztó fogadást ajánl, az Úr elfogadja azt, de az ördögöt az ember tökéletesedésének eszközévé teszi. Így érthető, hogy Mefisztó miért úgy mutatkozik be Faustnak,

mint Isten eszköze („az erő része, mely / örökké rosszra tör, s örökké jót művel”). De – ezt ne feledjük – Mefisztó rosszat akar, s akarata ellenére művel jót. A nők kihasználására csábítja a megcsömörlött Faustot, amikor megfiatalítja, s egy kamaszlányt kínál neki. De Faust Margit által megismeri a szerelmet.

Faust útját kétségkívül bűnök szegélyezik (ebben különbözik a többi utazó hőstől, Gullivertől és Candide-től), de a mű végén üdvözl. Az Úr szemében ugyanis nem a büntelenség teszi igazzá az embert, hanem a bűnbánat, a törekvés a jóra. Márpedig Faust lelkét nem tudja megrontani Mefisztó, nem sikerül kielégítenie Faust vágyait, nem mond le a nagy ábrándról, a boldogabb jövő látomásáról.

Mefisztó és a német filozófia

Mefisztó – mint láttuk – pozitív szereppel bír. Hogy a rossz végső soron célszerű, hasznos lehet, a korabeli német filozófia, a **német idealizmus** ► egyik alapgondolata volt.

A kor egyik legkiválóbb gondolkodója, a már idézett Immanuel Kant (1724–1804) például a gondviselést akarta kimutatni a történelemben. Megőrizte a felvilágosodás hitét a haladásban, de igazat adott Rousseau-nak, aki a civilizációt egy bűnös vágyból, a bírvágyból vezette le. Elfogadta Rousseau társadalomkritikáját is, de úgy vélte, a vadak társadalma és a romlott civilizáció után jönnie kell egy újabb fokozatnak, meg kell születnie a világállamnak, amelyben jogrend és béke lesz, s az ember kibontakoztat-

► Szabó István *Mephisto* című filmjének plakátja, 1981

hatja magát. Kant szerint a fejlődés hajtóereje a bűn. A vadakat a bírvány, a hiúság és az uralomvágy készítette államalkotásra, hiszen csak az állam képes féken tartani a szenvedélyeket. Csakhogy az államok között a szenvedélyek folytán ismét előállt a hadiállapot. Kant szerint ez egy világállam létrejöttéhez fog vezetni, mert elviselhetetlenné válik a háborúk okozta nyomor.

Fogalmak

emberiségköltemény: drámai mű, amely az emberi lét leg-alapvetőbb kérdéseire kísérel meg választ adni

német idealizmus: a német filozófia 19. századi korszaka, amelynek legfőbb jellemzője, hogy a valóságot egy abszolút eszméből (abszolút Én, Ész, Logosz) értelmezte; legfontosabb képviselői Kant, Hegel, Fichte és Schelling

A kor másik kiemelkedő filozófusa, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) történelemfilozófiájában a gondviselés jelének mondta, hogy bár mindenki önző célokat követ, az akaratok eredőjeként mégis pozitív eredmény valósul meg (ezt nevezte az ész cselének). Példaként hozta fel Caesar, Pompeius és Crassus harcát a hatalomért, melynek során az életképtelen római köztársaság császársággá alakult át.

„Az istenekhez én jaj nem hasonlítok!
Csak féreghez, mely porban vánszorog...”

(Goethe: *Faust*, Jékely Zoltán fordítása)

- Mi alapján mondja több vallás, hogy az ember a teremtés koronája, Istenhez hasonló, Isten képmására teremtetett? Miben hasonlít mégis „a féreghez”?

Vitassuk meg!

Írány a szöveg!

1. Olvasd el az *Égi prólógust* a szöveggyűjteményben! Idézd fel a bibliai teremtéstörténeteket! Hogyan jelennek meg a *Biblia* első teremtéstörténetének lépései a szövegben? Miben tér el a teremtetett világ goethei felfogása a bibliaitól?
2. Az olvasott részlet alapján írd rövid vázlatot az Úr és Mefisztó viszonyáról!
3. Hogyan jelenik meg az Úr és Mefisztó dialógusában az ember és az ész? Milyen metaforák, kifejezések utalnak rájuk?
4. Olvasd el a *Faust* második részletét is a szöveggyűjteményben! Az olvasottak alapján készíts T-ábrát Faust világképéről! Mi az, ami fontos neki, mi az, amit megvet, mi az, amitől bár szeretne, nem tud függetlenedni? Megállapításaidat támaszd alá idézetekkel!
5. Foglald össze saját szavaiddal, hogy miben áll Faust és Mefisztó „alkuja”!

Az ördög, az ördögösség, vagyis az ördöggel cimborálás régóta foglalkoztatja az embereket. Már a népmesékben előfordul, hogy valaki eladja a lelkét az ördögnek, hogy képes legyen valamire, ami emberi erejét, lehetőségeit meghaladja. Ősi vágya az embernek, hogy a fiatalságot s így a szépséget birtokolja, vagyis megállítsa az időt.

René Clair nevezetes filmje, *Az ördög szépsége* a mindent meghaladni vágyó tudás veszélyeire figyelmeztet. Egy idős professzor cserél szerepet a fiatal ördöggel, hogy végére érjen tudós céljainak. Írd rövid esszét a film részletének megnézése után vagy egyszerűen a fenti kérdésről *Örök fiatalság?* címmel!

- Hogyan kapcsolódik a Faust-témához az alapkérdés?
- Mire alkalmas a fiatalság és mire az öregkor a tapasztalatok szerint?
- Mi adja az ördöggel kötött cserehumorát?
- Van-e korunkban veszélye a fiatalság hajszolásának?

ÉRVELÉS

Az ördög szépsége
című film plakátja
(1950, rendező: René Clair)

